

Plante taem fasin blong go onlaen blong konek wetem ol narafala man hem i wan gudfala samting we i mekem ol man oli glad. Be hem i impoten blong save se i no ol koneksen evriwan o ol man evriwan we oli stret nomata we oli luk olsem. Ol giaman man oli waes mo oli save jusum eni man o woman blong traem blong trikim hem blong givim mane o infomesen we i blong hem wan nomo, maet hem i yu o wan fren blong yu. Hem i impoten blong lanem hao blong luksave wanem we hem i wan giaman samting mo hao blong stewe long hem, hemia blong helpem yu mo ol fren blong yu blong stap sef oltaem.

Ol kaen giaman fasin ("scam" long Inglis) we oli stap olbaot

Scams o ol giaman fasin oli save hapen long ol defren wei, olsem long imel, long sosel midia, long fon, long ol mesej mo tu long ol leta o narafala pis pepa olsem we yumi yusum bifo. Ol giaman fasin we oli stap olbaot oli ingkludum:

- o **Prizes and promotion scammers** hemia ol giaman man we oli tokbaot praes mo ol samting blong mekem se ol man oli intres long hem (we oli kolem "prizes and promotion scammers" long Inglis) bambae oli save talemaat long yu se yu bin winim wan samting mo askem yu blong pem o blong givim ol infomesen we oli praevet blong karem wanem we yu bin winim – be ol samting ia oli no tru nating.
- o **Friendship scammers o ol giaman man we oli wantem kam fren wetem yu** bambae maet oli traem blong switim yu, oli talem se yu luk 'smat' o oli 'intres' long yu o maet oli talem se oli gat plante mane. Maet oli traem blong kam fren wetem yu be biae oli trikim yu blong yu givim mane o blong yu serem ol infomesen blong yu o ol foto we oli praevet.
- o **Charity scammers** o ol giaman man we oli talem se oli givhan long olgeta we oli no gat samting – maet oli talem se oli pat blong wan oganaesen oli wan man we i stap mekem kleksen blong mane blong helpem wan man o wan grup blong ol man we i nidim plante samting. Be long en blong hem wanem we oli mekem hem i blong traem blong karem mane ia blong olgeta nomo.
- o **Job, loan, investment and cryptocurrency scammers** hemia ol giaman man we oli tokbaot wan gudfala wok, fasin blong karem avans o lon long bank long wan praes we i jip o ol narafala wei blong winim mane kwiktaem mo oli askem mane long yu blong helpem yu blong kasem janis ia, be rili ol samting ia oli no tru nating.
- o **Phishing** hem i fasin we wan giaman man i trikim ol narafala man blong bilivim se man ia hem i wan stoa, o wan bank o wan oganaesesen blong mekem se oli givimaot ol infomesen blong olgeta we oli praevet, olsem nem, adres, akaon long bank o paswod blong go onlaen. Afta bambae oli save yusum ol infomesen ia blong giaman se oli yu, blong trikim ol narafala man blong givim mane o infomesen.

I gat samfala giaman man we oli putum ol mesej we oli no tru be oli luk olsem oli kamaot long Facebook. Facebook bambae i neva askem yu blong givim paswod blong yu long wan imel o sanem wan paswod long yu we oli joenem long wan imel. Lanem moa [long ples ia](#).

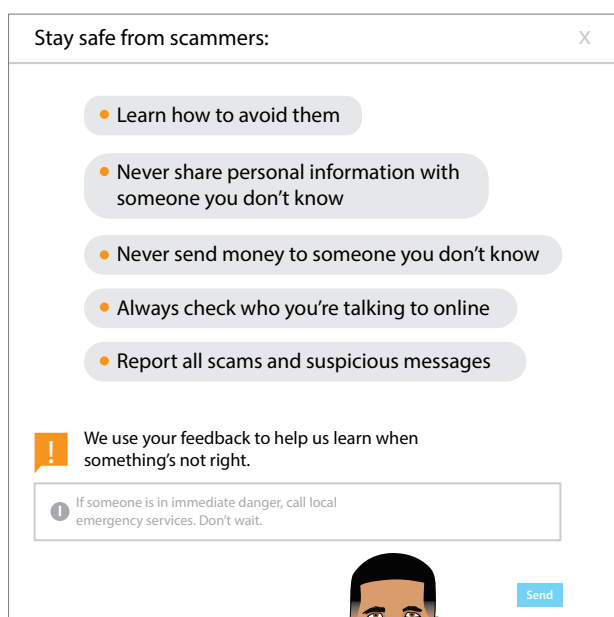
Hao blong luksave wan giaman samting

Lukaot long ol samting ia – maet i gat wan saen we i soem se hem i wan giaman samting:

- o Wan mesej we i askem yu blong talem yes long saed blong ol infomesen blong yu we oli praevet, olsem nem blong yu, adres, dei we yu bon long hem o ol samting long saed blong akaon blong yu long bank.
- o Toktok blong talem se i gat wan problem wetem akaon blong yu long bank o wetem infomesen long saed blong wan pemem.
- o Eni man we i askem yu blong pem wan fi.
- o Ol mesej we oli trettenem yu o mekem se yu harem se yu mas hariap.
- o Ol mesej we oli no spelem stret ol wod o i gat ol mistek insaed long toktok.

Tingbaot – sapos wan samting i luk olsem hem i gud tumas blong save bilivim... ating bae i olsem.

Luksave giaman fasin ("scams" long Inglis) onlaen mo stewe long hem cont.

Hao blong stewe long ol giaman fasin

- o Sapos yu no sua long wan mesej we yu bin risivim, yu no mas openem mo no ansarem man we i bin sanem.
- o Lukaot sapos yu gat wan mesej long wan man we yu no save hem.
- o Neva givim mane o infomesen blong yu we i praevet - o praevet infomesen blong narafala man - long wan man we yu no save hem. Ol infomesen we oli praevet oli inkludum nem, yia, fon namba, adres blong imel o blong hom, skul o foto (olsem long paspot o laesens draeva).
- o Tingbaot se ol giaman man oli save mekem yu biliv se yu save olgeta olsem wan fren o famle blong yu. Sapos yu ting se samting ia i stap hapen long yu, bambae yu save kontaktem fren ia o famle ia long narafala wei blong jekem sapos i tru o nogat, eksampol kolek hem long namba blong fon we yu save se i stret namba blong hem.
- o Stadi oltaem long huia man we yu stap dil wetem - go long ofisel websaet blong oganaesen o kolek olgeta long fon namba blong olgeta blong meksua se evri samting i tru.

Ripotem ol giaman fasin o ol mesej we yu no tristem naoia nomo. Faenemaot moa long saed blong fasin blong ripotem ol giaman fasin long [Facebook and Messenger](#), [Instagram](#) mo [WhatsApp](#).

Sapos yu ting se wan man i bin mekem giaman fasin long yu

- o Sapos yu bin givim ol infomesen blong akaon blong yu onlaen (login, paswod, ol samting olsem) long wan giaman man, bambae yu mas jenisim paswod blong yu naoia nomo. Putum ol niufala paswod we oli strong mo we i no gat narafala kaen paswod olsem.
- o Sapos yu stap yusum sem paswod blong fulap akaon o websaet, bambae yu mas jenisim evriwan.
- o Sapos yu bin pem wan giaman man wetem kredit o debit kad blong yu, bambae yu mas kontaktem bank blong yu o kredit kad kampani naoia nomo. Ripotem giaman fasin ia mo askem wanem nao yu save mekem blong kanselem pemen.

Sapos yu bin fesem kaen fasin we i brekem loa o yu stap long denja naoia nomo, o i hapen long wan man we yu save hem, bambae yu mas kontaktem polis blong askem help.

Blong save moa, go long Netsafe New Zealand [Tips to Avoid Scams](#).

Save the Children

#MiMiSaveIntanet